

З. С. СОВЕТОВА

ҚАРУ-ЖАРАҚ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ («ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Қазақ қару-жарағының зерттелуі XVIII–XIX ғғ. Қазақстанда болып, қазақтың тұрмыс салтын зерттеген орыс және еуропа зерттеушілері П. И. Рычков, Дж. Кестль, Т. Аткинсон, П. С. Паллас, И. Г. Георгидің, И. И. Фальк, В. В. Радлов, А. И. Левшин, С. Б. Броневский, Б. Залесский т.б. ғалымдардың еңбектерінен бастау алады. Олардың зерттеулерінде қазақ халқының әскери өнеріне, жауынгерлік дәстүріне, қару-жарағына байланысты маңызды этнографиялық мәліметтер жинақталған.

Ертедегі әскери қару-жарақтар туралы құнды мәлімет берген әрі қазақ қаруын этнографиялық тұрғыдан алғаш зерттеушілердің бірі, қазақтың тұңғыш ғалымы Ш. Уәлихановтың «Вооружение киргизов в древние времена и их военные доспехи» зерттеуінде және басқа еңбектерінде әскери терминдерге тарихи анықтамалар берілген, сондай-ақ XVIII–XIX ғғ. қазақтың суық және от қаруының түрлері, олардың типтері, жасалу технологиясы, қазақ тіліндегі кәсіби атаулары, олардың қолданылуы, қазақ халқының қару-жарақпен байланысты салттары, ырымдары туралы мәселелер қамтылған. Қазақ халқының қолөнерін зерттеген Ә. Марғұлан, Х. Арғынбаев, Т. Басенов, С. Қасиманов, Ә. Тәжімұратов, Р. Шойбеков т.б. ғалымдар еңбектерінде қолөнер түрлерінің әдістерімен жасалған заттар ретінде қазақтың қару-жарағының да жекелеген түрлерінің жасалу технологиясы, көркемдеу тәсілдері зерттеліп, оларға қатысты халықтық терминдер айтылады.

Қазақ батырларының қару-жарағын этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеген академик Ә. Қайдар, кейбір эпостық шығармаларда, мақал-мәтелдерде кездесетін әскери мәнді сөздердің түп-төркінін, мағыналарын танытқан академик Р. Сыздық, қазақ тіліндегі әскери лексиканы зерттеуге арнаған Т. Байжанов, Н. Уәлиұлы, Қ. Ахметжанның еңбектерінде қазақ тіліндегі қару-жарақ атауларының қалыптасуы, ерекшеліктері, семантикасы қарастырылған болатын.

Тілімізде соғыс құралдарының жалпы атауы ретінде қолданылатын екі сөз бар: бірі – *қару-жарақ*, ал екіншісі – *сауыт-сайман*. *Қару-жарақ* соғыс құралдарының жалпы атауы да, *қару* сөзі

оның ішінде шабуыл құрамын білдірсе, *жарақ* сөзі қолданыс құралының атауы екенін түсінуге болады. Орыс тілінде де *жарақ* сөзінің осы мағынасы сақталғаны белгілі. Олай болса, қорғану үшін денеге киетін, қолға ұстайтын құралдардың жалпы атауы – *жарақ*.

Соғыс жарағына жататындар:

- 1) Қару өткізбес үшін денеге киетін темір тондар, сауыттар.
- 2) Басты, мойынды қорғайтын бас киімдер.
- 3) Қолды, аяқты, тізені қорғайтын темір жарақтар.
- 4) Қолға ұстап қорғанатын қорғаныс құралы.
- 5) Атты қорғайтын жарақтар.

Тілімізде «Ер қаруы – бес қару» деген тұрақты тіркес бар. Халқымыздың тарихымен байланысты осы тіркестің мағынасы көмескіленіп, астарында не сыр жатқанын ашып береді. Бірінші тіркестегі «Ер» сөзі қазақ тілінде кісіге қатысты екі түрлі мағынада жұмсалады: бірінші – жалпы еркек жынысты адам, екінші – батыр, ержүрек кісі. «Қару» шабуыл құралы дедік. «Ер қаруы» деген тіркесте соғысқа қатысты екі сөз тіркесіп, әскери термин ретінде жай қару емес, батырдың қаруы, соғыс қаруы деген ұғымды білдіреді. Бұл сөздің мағынасы орыстың «боевое оружие» деген ұғымымен мәнделсе. Ендеше бұл тіркес тек батырларға байланысты айтылады. «Бес қарудың» басты ерекшелігі мынада: 1. Батырдың қаруы. 2. Соғыс қаруы.

Батырлардың қаруларын білдіретін «бес қаруын асынды», «бес қаруы бойында», «бес қаруын сайланған» деген сөз тіркестері тілімізде, оның ішінде батырлар жырында жиі кездеседі. Сондай-ақ «Ер қаруы – бес қару» деген мақал да бар. Бірақ бұл сөздің астарында не мағына жатқаны көпшілікке түсініксіз. «Ер қаруы» деген не? Олардың саны неге бесеу? Олардың қандай ерекшеліктері бар? деген сұрақтарға жауап іздестіріп көрсек, зерттеуші Қ. Ахметжан пікірі бойынша, ер қаруына мынадай бес қару түрі жатады:

- 1) садақ (кейін оның орнын мылтық басады);
- 2) найза (сүңгі);
- 3) қылыш (ертеде семсер, сапы);

4) балта (айбалта, шақан);

5) шокпар (гүрзі) [1, 35].

«Ер қаруы – бес қару» дегенде сыр бүгіп жатқан бес қару – осылар.

Енді *ер* сөзінің мағынасын ажыратып алатын болсақ, қазақ тілінде адамға қатысты қолданылатын *ер* сөзінің екі түрлі мағынасы бар: 1) жалпы еркек жынысты адам; 2) батыр, қаһарман, ер жүрек, жауынгер.

Көне түркі тіліндегі руникалық жазба ескерткіштерде де *ер*, *ерен* сөзі *батыр* деген мағынада қолданылған. «XV ғ. түркі тілдерінде де *ер*, *ерен*, *ейр* – ер адам, батыр, жауынгер» [2, 44] дегенді білдіреді.

Қазақтың эпостық қаһармандары Ер Қосай, Ер Тарғын есімдеріндегі *ер* сөзі, Қобыланды батыр, Алпамыс батыр есімдеріндегі сияқты *батыр* сөзінің синонимі ретінде қолданылған. Түркі тілдерінде *батыр* (баатыр), *батур* (баһадур) сөзі қолданысқа кейін еніп, көнеден келе жатқан *ер*, *алып* сөздерін ауыстырды. Ал *қару* – соғыста қолданылатын жауынгерлердің шабуыл құралының атауы. Соғысқа, әскери іске қатысты осы екі атау қосылып, «ер қаруы» халықтың әскери термині ретінде, жай қару емес, соғыс қаруы, жауынгердің соғыста қолданатын жеке қаруы (қылыш, айбалта, найза, садақ, шокпар) деген ұғымды білдіреді. Бұл сөздердің мағынасы орыстың «боевые оружия» деген ұғымына сәйкес. Бұдан біз ер қаруының төмендегідей ерекшелігі бар екенін байқадық: 1) жалпы еркек адамға ғана емес, тек жауынгер, әскери адам ғана ұстайтын құрал; 2) күнделікті тұрмыста емес, тек соғысқа қолданатын құрал. Сөзімізді одан әрі дәлелдей түссек, «ер қаруы» санының бесеу болып қалыптасуы олардың айқастан бірін-бірі ауыстыра алмайтын тек өзіндік жеке қызметінің болуына байланысты. Соғыс қаруының негізгі жұмсалы тәсілі бес түрлі: ату (садақ немесе мылтық), кесу (қылыш), түйреу (найза, сүңгі), шабу (айбалта), соғу (шокпар). «Қылыш мұраты – кесу» деген мақал осыны меңзесе керек.

Жырдағы қару-жарак атауларының негізінде олардың «Ер қаруы – бес қару» деген қалыптасқан қағидаға сәйкес қолданысынан тыс символдық мәні мен киелі қызметіне де назар аударылды. Атап айтқанда, «әдеттегідей, әскери адам үшін оның қаруы тек жауынгерлік қызметінің символы ғана емес, сонымен қатар ер-азаматтық намысының символы. Қару-жарак – ерлердің жеке

мүлкі. Қару-жаракты жай ғана ұстамады, оны құрметтеді, қасиет тұтты, онымен ант етіп, серт берді» [3, 23]. Мысалы, жырда Қобыланды батыр бес қаруымен серттеседі:

Толғамалы ақ сүңгім
Шаншылар майдан күн бүгін
Бұлғары садақ, Бұқар жай
Тартылар майдан күн бүгін
Алтын күндақ ақ берен
Атылар майдан күн бүгін
Толғамалы ақ сүңгім
Шанша алмасам маған серт!
Қанға тойсаң саған серт!
Бұлғары садақ, Бұқар жай,
Тарта алмасам маған серт!
Бел күшіме шыдамай
Беліннен сынсаң, саған серт!
Ата алмасам маған серт!
От алмасаң саған серт!.. [4, 94].

«Бұрын қазақта «от басы – ошақ қасын» әртүрлі пәлекеттен сақтайды-мыс және мұнда оның жоқтаушысы – еркек кіндіктің бар екендігін білдіретін белгі болсын деп, үйге кіре беріс он жақ босағаға сыртынан найза қадайтын әдет болған» [5, 24].

«Қобыланды батыр» жырынан *шокпар*, *садақ*, *сүңгі* т.б. қару-жарак атауларын кездестірдік. Осы қару-жарактардың бір түрі *шокпар* атауы жырда былайша көрініс тапқан:

Денесіне тигізбей,
Көбіктідей батырың
Қолыңдағы **шокпармен**
Допша қағып тастайды [4, 109].

Шокпар сөзінің этимологиясы жайлы зерттеу жоқтың қасы. Кейбір ғалымдарымыз сөз түбірі *шоқ* морфемасын қазақ тіліндегі *соқ* сөзімен мағыналас деп дәлелдейді, өйткені шокпардың өзі *соғу құралы* екені мәлім. Бұл жерде *с-ш* дыбыстарының алмасулары бар екенін, түркі тіліндегі вариантын келтіруге болады. Мысалы, башқұрт тілінде *сұқмар*, қырғыз тілінде *чокмар*, хакас тілінде *шокпах*, ноғай тілінде *шоқпар*. Яғни сөз түбірі *сұқ*, *чок*, *шок*, *шоқ* морфемаларына **-мар**, **-пах**, **-пар** аффикстерінің жалғануы арқылы жасалған. Сөздің жасалуына негіз болған сөз түбірі *шоқ*, ал **-пар** зат есім тудырушы өнімсіз жұрнақ деп білеміз.

Садақ (жақ) – ағаштан доғаша иіп немесе иілген іспетті екі бөлікті жалғастырып, екі ұшын қайыспен керіп, сол кермеге оқ (жебе) салып,

тартып ататын, өте көне замандардан келе жатқан қару атауы [6, 129]. Оны мына жыр жолдары айғақтайды:

Бұлғары **садақ**, Бұқар жай,
Тартылар майдан күн бүгін [4, 106].
Қозы күрең астына мінді дейді,
Күрсай **садақ** беліне ілді дейді [4, 31].

Садақ сөзі түркі-моңғол, иран тілдерінде бар. Алтай тілдерінде – *саадан*; қарақалпақ – *садақ*; шор тілінде – *чачаг*; хакас тілінде – *чаацах*; моңғол тілінде – *сааль*. Біз қарастырып отырған «Қобыланды батыр» жыры лексикасында садақтың бірнеше түрі бар. Садақтың түріне *жай*, *жақ*, *саржа*, *керіс* сияқты қару түрлері жатады. *Жай* – кірмесіне жебе салып тартатын көне дәуір қаруы, садақ. *Жақ* – көлемі садақтың басқа түрлерінен үлкен және серпер ағашы жуан, оның садақша иілген жағын сірі таспамен орап қаптайды. Белгілі қару зерттеуші М. В. Горелик жақтарды конструкциясына байланысты төрт типке бөледі: 1) бір ғана ағаштан тұтастай жасалған қарапайым түрі; 2) негізі тұтастай ағаштан жасалып, әр жерінде қосымша ағашпен, мүйізбен, сүйекпен тарамыспен не басқа материалдармен күшейтілген типі; 3) негізі тұтастай бірнеше ағаштан және басқа қатты материалдардан қосылып жасалған күрделі типі; 4) жақтың адырнасы әртүрлі материалдан бірнеше бөліктен құралып жасалған құранды типі [7, 66].

Атуға мерген **жақты** алды
Қашуға жаулар бет алды [4, 143].

Жай мен *жақ* атауларының түркі тіліне ортақ, біраз фонетикалық варианттарға ұшыраған: ұйғыр тілінде *я*, өзбекше *ей*, әзербайжан, түркі тілдерінде *йй*, қырғызша *жая*, якутша *саа*, башқұрт тілінде *йәйә*, қарашай-балқар тілінде *джая*, туваша *ая*, ноғай тілінде *йй*, қазақ тілінде *жай/жақ*. Қазақ тілінде *жай* сөзі екі түрлі мағына береді: 1) Садақ немесе садақтың жебесі; 2) Найзағай немесе найзағай жаркылы.

Саржа сөзіне қазақ тілінің түсіндірме сөздігі төмендегідей анықтама береді: 1) сүйектен әшекейленген әдемі садақ; 2) астарлық матаның сусылдақ, жылтыр, мықты түрі (ҚТТС). Әрине, жыр жолдарында сөз садақтың жайында болып тұр. *Саржа* сөзі қырғыз, қарақалпақ, башқұрт, татар тілдерінде де *атыс құралы*, *садақ* ұғымында түсіндіріледі. С.Аманжолов *саржа* сөзінің *садақ*

мағынасын беретіндігін айтады [8, 90]. Осы атауға Л. Будагов пен В. В. Радлов «сүйек бастырғы қосылып, ою-өрнектермен әшекейлеп немесе сары бояуға боялған садақтың бір түрі» деген түсінік береді (БСл, 686), (РСл, 4, 339). Шынымен де, соңғы анықтамаларға қатысты *саржа* терминінің *сары* түске қатысы бар сияқты. Бұл жөнінде қазақ тіліндегі әскери атауларды зерттеген Т. Байжанов та айтқан. Ғалым еңбегінде: «*Саржа* термині *сары* және *жа* немесе *жай* компоненттерінен құралған біріккен сөз» [9, 64-65], – деп көрсеткен пікірімен келісуге болатын сияқты, себебі жайдың өзі доға тәрізді иіп жасалған қару. Бұл сөз көне түркі тіліне тән атау, ол М. Қашқарида «Құтты білікте» *йа* формасында кездеседі. Жоғарыда сөз болған *сары* және *жай* лексемаларының бірігіп, соңғы дыбысы *й-сыз саржа* болып аталуы осы көне түркі жазуларындағы *йа* формасын сақтап қалуынан немесе соңғы дыбыстың түсіп қалуынан деп ойлаймыз.

Керіс – серіппесі қатты ағаш шыбығының екі ұшын қайыспен тартып, доғаша иіп жасаған қол қаруы, садақ. Демек, *садақ/жай/жақ/саржа/керіс* этнографизмдері синоним сөздер болды. Өйткені атқаратын қызметі бір, беретін мағынасы жуықтас екені айғақталып тұр.

Садақ оғының жақтан шығарар жерін *қандыке* деп те атайды. Жырда *қандыке* атауы былайша көрініс тапқан:

Қақпадан атын қарғытып,
Қандыкеден оғын ырғытты [4, 101].

Сүңгі – сабы ұзын, темірден жасалған, дұшпанның түйреу үшін қолданылатын соғыс қаруы [10, 102]. Мысалы:

Толғамалы ақ **сүңгім**
Шаншылар майдан күн бүгін [4, 106].

Сүңгі сөзі көне түркі жазуында *түйрейтін қару* ұғымын білдіреді. Бұл атау татар тілінде *соньге*, ұйғыр тілінде *сунук*, түрік тілінде *сонгі*, ноғай тілінде *соньги* формаларында *шанишатын*, *түйрейтін қару* мағынасында қолданылады. Қазақ тілінде *сүңгі* сөзінің мынадай мағыналары бар: 1) бірнеше қырлы, ұшы үшкір, темірден, болаттан жасалған ағаш сапты қару; 2) ауысп. *батыр*, *ержүрек*, *қайсар* (ҚТТС, 9, 423).

Жебе – басқа да түркі тілдерінде қолдануына қарағанда темірден жасалып қадалатын бөлігін атып, кейін ол сөз оқтың жалпы атауына айнал-

ғанға ұқсайды. Жебенің ұшы, қыры бар. Қолға ұстайтын бөлігі «сабы», оны талдан, қамыстан, қайыңның бұтағынан жасаған. Майыспайтын қатты болу үшін қайыңнан жарып, жонып істеген. «Ата көрген оқ жанар, шеше көрген тон пішер» деген мақал осыдан қалса керек. Оқты немесе жебенің әр түрін айыру үшін қызыл, қара жолақтармен болған, жебенің пішініне қарай *қозыжауырын жебе, қу жебе, сұр жебе, алты қырлы ақ жебе* т.б. атаған.

Қозыжауырын жебе – төрт қырлы, темір масақты, түр-түсі қозының жауырынына ұқсас етіп жасалған, масағының ұшы қысқа, бірақ үшкір келген жауынгер оқтың бір түрі. Оның басқа оқтан айырмасы сол, ол, негізінен, жауын жаралап аттан құлату үшін пайдаланған. Темір масағының ұшы ашалы боп келген аламан оқты «Қозыжауырын» деп атаған. Ш. Уәлиханов «қозыжауырын» оқ – жауын аттан аударып түсіру үшін қолданған дегеніне қарағанда, бұл оқтың тактикалық әскери амал-айланы іске асыру үшін пайдаланған.

Жаугершілік заманына тән мәдени бір зат – *ту*. Ол эпоста, кейінгі халықтық поэзияда, Махамбет т.б. жауынгер ақын жырларында *ала ту, жасыл ту* т.б. тіркестерде кездесетіні мәлім. Ал «Қобыланды батыр» жырындағы осыған қатысты ерекше бір қолданыс – *ақ қара бас ту*. Ол Ноғайлының жеріне қызылбастарды қуамын деп, елінен аттанған Қараманның қару-жарағының бірі:

Қырық мың үйлі қияттан
Қырық мың әскер қол алып,
Ақ қара бас ту алып
Қызылбасқа жол алып [4, 29].

Сонымен, жоғарыда біз батырдың қару-жарағы және әскери жабдықтарына байланысты

атаулардың этнолингвистикалық сипатын ашуға тырыстық. Елін, жерін қорғау үшін қазақ батырлары *шоқпар, сүңгі, сойыл, құрық* т.б. тәрізді қарулармен ата жауына қарсы күрескені тарихтан белгілі. Олай болса, тілімізде қару-жарақ атауларының жиі кездесуі осы көне дәуірдің жемісі деп білеміз.

ӘДЕБИЕТ

1. *Ахметжан Қ.* Қазақтың дәстүрлі қару-жарағы: даму тарихы, құрылымы, этномәдени қызметі (тарихи этнологиялық зерттеу); Тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2002. 178 б.
2. *Наджиб Э.Н.* Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материалах «Хисрау и Ширын» Кутба. В 4-х кн. Кн 1. М.: Наука, 1979. 478 с.
3. *Қаирбаева Қ.* Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: Филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2004. 29 б.
4. Қобыланды батыр / Төрт батыр. Алматы: Жалын, 1990. 215 б.
5. *Жәнібек Ө.* Уақыт керуені. Алматы: Жазушы, 1992. 192 б.
6. *Сыздықова Р.* Сөздер сөйлейді. 2-басылуы. Алматы: Санат, 1994. 272 б.
7. *Горелик М.В.* Оружие древнего Востока (IV тысячелетия IV века до нашей эры). М.: Наука, 1993. 349 с.
8. *Аманжолов С.* Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алматы, 1993. 336 с.
9. *Байжанов Т.* Қазақ әскери лексикасының тарихы: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 1993. 336 б.
10. *Қарағұлова Б.* Тарихи жырлар лексикасы: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2000. 129 б.

Резюме

Рассмотрена этнолингвистическая характеристика названий вооружений, встречающихся в эпосе «Кобыланды батыр».